

Vajaaälyisen kuvaannollisia nimityksiä

»Kaikkia hulluttaa, vaan laillansa kutakin.» Orivesi

Poikkeuksellisen lahjakkaiden eli nerojen ja pysyvästi vajaamielisten eli kansanomaisesti sanoen hullujen väliin mahtuu valtaosa ihmisistä. Mutta nämäkin eroavat älyllisesti toisistaan varsin huomattavasti. Asteikon yläpäässä ovat viisaat, älykkäät, järkevät, sen alapäässä hidasälyiset, tyhmät, vähämieliset. Älyllistä keskitasoa edustava ihminen on yleensä kitsas antamaan tunnustusta itseään lahjakkaammille, mutta nimittelee sitä auliimmin niitä, jotka sanoissa tai teoissa eivät yllä hänen tasalleen. Useasti ei tarvita muuta kuin satunnainen kiivastuminen, että hän sijoittaa suhteellisen järkevän ihmisen ainakin hetkellisesti hölmön kirjoihin.

Sosiaalisen huollon ollessa puutteellista kuljeskeli joka pitäjässä ylenaikaa muutamia vähäjärkisiä ihmisiä, jotka hankkivat elatuksensa kerjuulla tai sellaisella joutavalla puuhailulla, mitä yhteisössä vallitsevien käsitysten mukaisesti ei pidetty täyskasvuisille sopivana. Näillä armopaloista elävillä kovaosaisilla oli monesti oma vähälahjaisuuteen liittyvä nimityksensä, jolla heidät tunnettiin omassa pitäjässä ja ehkä muuallakin maaherran läänissä.

1. Siirtyessämme muutamia vuosikymmeniä ajassa taaksepäin tapaamme Jämsässä »Höppä-Samulin», joka oli hänen puuhiaan seuranneiden mukaan »pikkuse höppärä», ei kuitenkaan enempää kuin että »vapaana kuluk ja talojssa poikkes ja ruokoa sai». Hänellä oli omatekoinen soittopeli, »pompommi», jota hän aina kylää lähestyessään alkoi koputella merkiksi siitä, että oli tulossa.¹ Edellisen yhteyteen voidaan viedä Vuoksenrannasta muistiinpantu esimerkki: »Ehä sen töist oo justii haaraa, ko se on sellane höppänä.» Sanalla *höppä* ja eräillä sen johdannoksilla (*höppänä*, *-rä*) on murteissamme toisenlaisiakin merkityksiä. Polvijärvellä käytetään nimitystä *höppävoi* pehmeästä piimänsekaisesta voista, ja pielisjärveläinen toteaa lepän pehmeiden ja vähäarvoisuuden lausueessaan arvostelunaan: »Leppä se-on semmosta höppöö». Kun sataa runsaasti lunta, mutta sää pysyttelee pakkasen puolella, että lumi ei pääse tiivistymään, voidaan todeta: *Lumi on semmoista höppänee kun ei õuv vielä suvenna* (= suojannut) *yht kertoo* (Kiihtelysvaara). Ihmistä sanotaan K:n murteessa höppänäksi, jos hän on joko luonnostaan tai vanhuuttaan kivulloinen, velto ja vähätöinen: *Tää nyky^hnen immëislaji se oh hyvih huonoo höppänee*.

Kielessämme on siis äännös, jolla on yhtäältä merkitys 'pehmeä, löyhä, huokoinen', toisaalta 'vähä-älyinen'. Näistä kahdesta merkityksestä on todennäköisesti edellinen, joka ilmaisee aistihavainnollisen ominaisuuden, primäärinen. Kun on katsottu aiheelliseksi antaa ihmiselle epiteetti »höppä», »höp-

¹ Pertti Virtaranta, Sana ei sammaloidu s. 51

pänä», on kysymyksessä sanan kuvaannollinen käyttö. Että juuri 'löyhää' tarkoitettavaa sanaa on ruvettu käyttämään edelliseen tapaan vertauskuvaliisesti, johtuu luultavasti positiivisesta suhtautumisesta vastakkaiseen käsitteeseen: tiiviisti kudottu kangas, tiukasti vedetty solmu, nakkeasti ladottu vihta jne. on parempi ja pitävämpi kuin höplästi tehty.

Kun imbesillin ihmisen reaktiot ovat poikkeuksellisia — hän puhuu lapsellisia tai käyttäytyy epäsovinnaisesti, »omituisesti» — on hyvin ymmärrettävää, että hän joutuu erikoisen huomion kohteeksi siinä ympäristössä, missä hän elää. Hän saa affektit liikkeelle, ilmetkööt ne sitten säälinä, ihmetelynä tai pilailuna. Semantiikasta tunnetun ns. »Sperberin lain» mukaan tällainen affektinen käsite, joka on vetänyt yhden sanan alkuperäisestä merkityksestään, vetää yleensä muitakin saman merkityksen omaavia ilmauksia käyttöalueensa rajojen ulkopuolelle.² On siis odotettavissa, että kielessämme on muitakin sanoja kuin em. *höppä*, *-nä*, joita käytetään paitsi merkityksessä 'löyhä, huokoinen' myös vähä-älyisestä puhuttaessa.

Suomen murteista on Sanakirjasäätiön (SS) kokoelmissa runsaasti esimerkkejä siitä, että *auhto* liittyessään määreenä maata, maalajeja, lunta ja puuta merkitseviin sanoihin osoittaa pääsanansa tarkoitteen kokoomukseltaan löyhäksi ja pehmeäksi. Mutta myös ihmisestä voidaan sanoa: *Kyllä se on semmoine' 'äohtopeä, ei se muistam mittää* (Konginkangas). Mielikuva on selvä, ja siihen liittyy luontevasti naapuripitäjästä (Sumiainen) muistiinpantu *auhto*-sanaa koskeva selitys: »Ihminen joka on narrattava ja uskoo kaikkia». Edellisen yhteyteen kuuluu *hauhto*, miten sananalkuinen *h* siinä selittyneekin.³ »Lumi on nii hauhtoo ku ei oo suojanna» (Ähtäri). Posiiossa voidaan moittia, kun esim. suorittaa huonosti jonkin annetun tehtävän: »Sinä hauhto!»

Selittäessään sanaa *lauska* kirjoittaa kokemäkeläinen Frans Leino: »Hyvin halkeeva koivu on lauskaa, jos se on enemmän tai vähemmän haperaa. Jokusta ihmistäkin sanotaan haperaksi, jos se on toimissaan tai käsityksestään alle tavallisuuden.» Muuallakin Lounais-Suomessa käytetään *haperaa* samaan tapaan ihmistä karakterisoimaan: »Oleks ny hapera, kuinga sä keskel arkeepäivää ställää juhlavaatteet päällä!» Ahlainen / »Se Matt o älämä s ikä ollu vähä simmone huithaper ette se jutuist ol mihinkä» Pertteli. Samaan pesyeseen kuuluvat lisäksi *haperi*, *hapero* ja *haperus*, jotka ovat kuitenkin pikemmin nimi- kuin laatusanoja; Lönnrotin mukaan *haperus* on 'tassig l. obetänksam person'.

² Hans Sperber, Einführung in die Bedeutungslehre s. 67. Bonn u. Leipzig 1930; Lauri Hakulinen, Hans Sperberin merkitysoyillisista periaatteista, Virittäjä 1933 s. 292—

³ Mahdollisesti *auhto* > *hauhto* kuten esim. *elehursti* > *helehursti*. Jälkimmäisestä lausuu Hakulinen: »Hele- on ilmeisesti saanut alku-h:nsa *hursti*-sanan alku-h:n ennakoartikuloinnista» (Vir. 1936 s. 57).

Edellistä lähellä sekä äänteellisesti että merkityksensä puolesta on *hasero*. Sanaa käytetään esim. keväisestä jäästä puhuttaessa: »Se kun ei oov vielä haserona elis semmosena piikkinä niin se kestää van jollon alakaa mennäh haseroksi peällys niin sillon ei oo' ennea varmoa ihmisen ja elläimen kestäminen» (Kuhmo, L. Lounela). Karstulassa käytetään nimitystä *hasero* hiukan heikkoymmärryksiselle henkilölle, jolla on tapana puhua paljon asiaan kuulumatonta» (J. Leppänen).

Hohka-sanana on Lönnrot kääntänyt ruotsiksi: 'svampig, pipig, lös, lucker, ihålig', h. nauris on 'svampig rofva', ts. nauris joka vanhetessaan on menettänyt mehukkuutensa ja käynyt huokoiseksi. Nykysuomen sanakirjasta (NS) tapaamme esimerkin: »Jää haurastuu hohkaksi.» Pöytyällä voidaan hajamielisestä tai muistamattomasta ihmisestä moittien sanoa: »Sum pääs on niinko hohkaantunu nauris», siis huokoinen, löyhä. Edellisen yhteyteen kuuluu *hohko*, jonka NS tuntee merkityksessä 'hohkainen, hauras' ja (Kuv.) 'hupsu, höperö'. Kangasalta on SS:n kokoelmassa muistiinpano: »Sinä nyv vasta hohko likka olet kun et ymmärrä rikasta miestä ottaa.» Virtarannan julkaisemissa teksteissä sanoo eräs kuhmalahtelainen vanhus itsestään: »Mutta minäkin olin nin hohko (= hullu), minä tuppasim maalimaa katteleen, menin kahlev vualem päästä pois siältä», hyvästä palveluspaikasta nimitäin. ⁴ Sana näyttää kuuluvan enimmäkseen hämäläismurteisiin.

Hupa on Nykysuomen sanakirjan mukaan 1. 'nopeasti kuluva', 2. 'tuhlaava', 3. 'hauska, rattoisa'. Kansankielessä sanalla on lisäksi merkitys 'löyhä, pehmeä': jauhomainen lumi on hupaa, samoin pehmeäksi leivottu, hiivalla kohotettu rieska. Kun tällaista leipää syödään halukkaasti, on hyvin ymmärrettävää, että hupa on saanut kohdassa 1 mainitun merkityksen. Salmin murteen *huba* on Pohjanvalon (I) mukaan 'pieni, hauras, heikko, huono', viron *huba* sanan saksantaa Wiedemann: 1. 'mürbe, locker, spröde', 2. 'angenehm, leicht, gemütlich—; huba lumi = 'Schnee welcher sich nicht zusammenbackt'. Vajaaälyisen nimityksistä kuuluvat tähän yhteyteen ainakin *hupo*, *hupelo*, *hupero* (Salmin murt. *hubero*), mahdollisesti myös *hupakko*. Virtarannan teksteissä on Päijät-Hämeestä Korpilahdelta susijuttu, jossa kerrotaan, kuinka muuan mies oli korentoa käyttäen päättänyt sudelta päivät; siinä kertoja lausuu omana arvelunaan moisesta häntäheikistä: »Osjkoham mikä vanha hupo ollu että ku se sitä korennolla peäs lyömää.»⁴ Vpl:n Pyhäjärveltä on mp.: »Ehä hupelo laps ymmärrä kieltämistä.» Salmissa *hubero* on 'hassahtanut' (Pohjanvalo I), *hubelopäiväne* 'hourupäinen' (Pohjanvalo II).

»Kesällä on voi hupsuna», sanotaan karjalaisessa Korpiselän murteessa, mikä tarkoittaa, että voi kesäkuumalla pehmenee. Sana vaikuttaa tässä yhteydessä selvältä adjektiivilta samoin kuin myös ihmisen epiteettinä esiintyessään

⁴ Hämeen kansa muistelee s. 269; ⁵ Sana ei sammaloidu s. 264

(hupsu tyttö). Seuraavassa esimerkissä *hupsu* on enemmän substantiivin luonteinen: »Min-os'in sitä (kadonnutta saippuaa) katellunnaek kunnei ollu hupsua (saunassa), mut se lamppu sammu.» Muistiinpano on Kangasniemeltä, ja hupsu siinä tarkoittaa O. Kuitusen mukaan höyryä, huurua, usvaa. Lauri Kuusanmäki kirjoittaa, ilmeisesti Korpilahden puolen kielenkäyttöä jäljitellen: «— — illalla oli täytynyt avata (saunan) lakeinen, että tuore hupsakka pääsi ulos ja kuiva ilma tilalle». ⁶ Kangasniemen murteen *hupsakka* on merkitykseltään sangen heterogeeninen: »tuores lämmin; huoneessa oleva höyry; vaahto eli kuoha; joskus pehmeä tyyny tai patja tai vehnänen, leipä, lumi yms.» (O. Kuitunen). Tuntuu kuitenkin siltä, että hupsakaksi sanotaan vain sellaista, mikä on pehmeää ja löyhää. Sama peruselementti näyttää sisältyvän myös johdannoksiin *hupsuta* ja *hupsuttaa*: »Taikina hupsus tiinusta» (Keuruu); »Hupsuta pois nuo höyhenet tyynypeälyksest» (Räisälä). Päälykseen sullotaan höyhenet tiiviisti, mutta kun ne siitä pudistetaan pöydälle tai lattialle, niistä muodostuu löyhä, pehmeä koko. Vanhoista sanakirjoistamme *hupsu* puuttuu, eikä Lönnrotkaan tunne sanaa muussa merkityksessä kuin 'fåne, dumhufvud — —; fånig, tokig, fjollig — —'.

Seuraava muistiinpano, jonka on Sanakirjasäätiölle lähettänyt Elsa Kutila Joutsenosta, on erittäin valaiseva, koska siitä ilmenee kansanihmisen oma näkemys asioiden yhteydestä. Selityksen kohteena on sana *höhelö*; sen merkitystä ja käyttöä emäntä Kutila valaisee seuraavalla virkkeellä: »Se o keyväine lum nii höhelyö jot siin ko muutama kerra ajat ni se o sulan». Sitten hän jatkaa: »Ihmistä myös verrataan keväiseen lumeen, jos se puhuu sinne ja tänne eikä saa mitään aikaan, esim.: Kehe tuo Iita poika tulj tuollane höhelö, sen puhhiest ei oo mitteä pättyö («pätöä») hoasto heä mite tahtojoa.» Sanalla on konkreettinen merkitys myös entisissä Kannaksen murteissa: »Lum o nii höhelyö jot ei kann.» Rautu / »Se aita o nii höhelöllää jot nasi nasi pystys kestää.» Uusikirkko. Läntisissä murteissa sanaa käytetään enimmäkseen kuvaannollisesti (Vihti): »Kyl toi Matti on aika höhelö, puhuu ummet ja lammet sekaisiin.» Oriveden murteessa tavataan takavokaalinen rinnakkaismuoto *hohelo*, jolla on merkitykset 1. 'huokoinen' (esim. nauris, lanttu), 2. 'vähä-älyinen, tyhmä'.

Voi saattaa olla paitsi hupsua myös hölmöä. »Oikie ko on kuumat ilmat, niin voikii on iha hölmön, männyö iha velliks» (Rautu). Samaa sanaa käytetään pehmeästä hölskeisestä lumesta: »Kyl nyt kohta kesä tulloo, lum on jo nii hölmöö jot» (Valkjärvi). Murteissamme *hölmö*-sanalla on myös samanlaisia merkityksiä kuin kirjakielessä: 'typerä (ihminen), tomppeli, tolo, tyhmyri'. Samaan yhteyteen kuuluu mahdollisesti suo- tai järvimalmia tarkoittava *hölmä* (Gananderin mukaan) »Myrjärn så orent det tages ur kärr». Onhan

⁶ Elämänmenoa entisaikaan s. 53

vetinen, liejuinen hölmä silminnähtävästi löyhempää kuin siitä valmistettu rauta.

Nykysuomen sanakirja tuntee äännöksille *höpelö*, *höperö* merkityksen 'hasahtava', puhutaan etenkin vanhuuden h:stä. Aikaisemmissakaan sanakirjoissa ei ole konkreettisempia merkityksiä. SS:n kokoelmissa on kuitenkin Kiihtelysvaaran murteesta muistiinpano, jonka mukaan »valkea, mureneva syysvoi on *valakeeta höperöö*». Mutta sanaa käytetään myös ihmisestä puhuttaessa: *vanhuuveh höperö*. Edellisen metateettinen rinnakkaismuoto saattaa olla *pöherö*, jonka merkitys on täsmälleen sama. »Pöherö lumi» on Jalasjärvellä pehmeää, upottavaa lunta, kun taasen Tammelassa voidaan jotakuta arvostella: »Se on nii pöherö ettei se huamaa mittään asiaa ku sille puhuu.» Längelmäellä oli eräs karjalainen laukkuri saanut liikanimen Pöherö-Jussi.

Edellistä harvinaisempi *höyhkä*, joka NS:sta puuttuu, on Lönnrotin mukaan adjektiivina 'pösigt, yfvig, rask, kry', substantiivina vastaavasti 'lätt och pösigt föremål l. ämne, gas, ånga; skryt'. Sippolan murteessa erään tiedonantajan mukaan »lumi on höyhkää, kun se on kevyttä ja pehmeää». Lemiltä, jonka vain Luumäki erottaa Sippolasta, on merkitty muistiin seuraava kahteen mielenlaadultaan omituiseen veljekseen kohdistuva arvelu: »Eikös ne lie alkuperä¹stest (so. syntymästään saakka) sellä¹sia höyhkäpäitä.»

Turun puolessa on hauras leipä *kahelia*. Anna Rekolan mukaan sanaa käytetään Mynämäen murteessa seuraavaan tapaan: »Tul nin kahèli leippä ninko olis jostan kliirest (= leseistä) tehty.» Sanaa voidaan käyttää myös kuvaannollisesti ihmisestä puhuttaessa: »Mitä hänest o ihmet, tommonem pikku kahèl se o elämäijä ol.» Etymologisesti sana kuuluu ehkä samaan yhteyteen kuin *kahu*, joka monikollisena Lönnrotin mukaan merkitsee 'agnblandad säd, sådor, slösäd' ja SS:n arkistotiedon mukaan Töysässä 'huonoja heiniä'. Alkuaan *kahu* lienee onomatopoeettinen; huomattakoon sellaiset ilmaukset kuin *kahista*, *kahina*, *aamukahu* 'yöpakkasen jälkeinen hankikeli, aamurapea'.⁷

2. Eräissä kasveissa pitkäaikainen varastointi ei aiheuta ainoastaan nahistumista, vaan johtaa lopulta siihen, että kasvin sisään muodostuu silminnähtäviä onteloita. Kuivuessaan huokoisiksi muuttuvia kasveja ovat esim. nauris, lanttu ja kaali. Puuhun syntyy ontelo sisuksen lahotessa, jään ja veden väliin muodostuu tyhjä tila, kun virta kuluttaa jäätä altapäin. Lähellä luontoa elävälle ihmiselle ovat tällaiset tyhjiöt tärkeitä, joten puhe niihin helposti kääntyy. Mutta niihin liittyvät nimitykset näkyvät saavan helposti myös kuvaannollisia merkityksiä. Jos joku henkilö on hajamielinen, muistamaton tai älyämätön, hänen päästään ja samalla myös hänestä itsestään voidaan käyttää sanoja, joiden varsinainen merkitys on 'ontto, tyhjä'.

Eräissä läntisissä murteissamme on *honto* ' = ontto', esim. »Ei honto puu

⁷ Vrt. Hakulinen SKRK I s. 193, II s. 19

kauvan pystys pyses» (Vihti). »Puu o valla honto», sanotaan myös Porin seuduilla; heikkoälyinen voi siellä saada nimityksen »hontopää». Gananderilla on »Hondo puu = ihåligt träd». Samaa kantaa on *hontelo*, jonka merkitys kirjasuomessa on NS:n mukaan 'pitkä ja laiha; heikko, heiveröinen', mutta Lönnrotilla vielä 'ontto'. Ahlaisten murteen *hondelo* on = 'vähämielinen'.

Levinneisyydeltään epätasaisempi kuin honto on *kohelo*. Parikkalasta on sanan käyttöä valaiseva muistiinpano :»Koalimpeä on semmo'ne kohelo (sisästä reikäinen) jottei siitä oo mihinkää.» Kirvussa voitiin varoittaa keväiselle jälle aikovaa hevosmiestä: »Kavata vaa, jottet aja siihe vuoltiehe, siint voip jo olla virta syönt jää koheloks.» Jaakkimassa oli eräs vähä-älyinen mies saanut nimen Kohelo-Matti. Nurmijärvellä saattaa joku päivitellä: »Olim miä ja kohelo ku kaasin nyt tom mairon tonne!» Suoniemellä ja ilmeisesti laajemmaltikin Satakunnassa tunnetaan sp.: »Ei niin siävää (= pientä) sakkia ette joukosa yhtä kohelia.» NS:n mukaan *koheli*-sanaa käytettäisiin kompelostä olenosta; esimerkkinä mainitaan Sillanpään virke: »Sellaista se tahtoi olla Nestorin kanssa; kun on koheli niin on koheli.» Yhtä mahdollista kuitenkin on, että koheli tässäkin tarkoittaa älyllisesti takapajulle jäänyttä; verrattakoon edelliseen seuraavaa saman kertojan teoksesta otettua katkelmaa: »Siinä oli vähän katsottava, millä lailla ja millä kohdalla sinne meni (Herran ehtoolliselle nim.), ettei näyttänyt kohelilta.»⁸

Murteillemme samoin kuin myös Nykysuomen sanakirjalle on *komo* tuttu merkityksissä (1) 'ontto' ja (2) 'ontelo, onkalo'. Sippolassa voidaan sanoa linnusta, että se »läks lentoon sellasen komon puun sisäst», Rantsilassa saatetaan päivitellä toisen muistamattomuutta tai hidasta käsityskykyä: »Onks sun pääs ihan komo, kun siinä ei järki pysy!» Erään hämeenkyröläisen tiedonantajan mukaan saa »vanha äijä tai ämmä, tollo» nimityksen »aika komo».

3. Gananderilla on sana-artikkelissa *komo* (l. komu l. komi) esimerkki, luultavasti katkelma vanhasta runosta: »Nouse kontio komusta, karvahassi kannon alta». Toisessa kohdassa *karvahassi* on selitetty 'Björn, et lurfvigt diur'. Sana on viety samaan yhteyteen kuin esim. *hassa-pää* 'ruggig om hufvudet, lurfvig' ja *hasso*: »Hassol päiten, hiuxin = med utslagit hår». Sivukäsiälällä lisätty *hassu* on selitetty 'små fjoskig, stackare, hafsa', sanan esiintymisalueeksi on merkitty Varsinais-Suomi ja Häme (Ab., Tav.). Nykyinen kirjasuomi käyttää *hassa*-sanaa vain partikkelin tavoin: »Pörröttää hiuksensa hassalleen». Verbistä *hassottaa* on NS:ssa esimerkki »Hassottava tukka», hajallaan, pörröllään oleva. Kansankielessä on *hassa*-vartalosta johdettu sanoja, jotka merkitsevät sekoittamista tai sekaisin olemista. Luopioisista on tiedonanto: »Viljojen sekoittamista ennen karstaamista sanotaan hassaamiseksi. Villat hassattiin joko penkki- tai käsikarstoilla.» Seinäjoella äiti kieltää lankoja suolta-

⁸ Kerron ja kuvaan s. 132

vaa lasta: »Älä hassaa mun lankojani!» Kaustisissa sanotaan, että joku »niittää hassaa» tai »niittää hassaten», kun jälki tulee epätasaista, sotkennaista. Ristijärvellä ovat ensimmäisen karstauskerran tuotteet hassajaksia (yks. nom. *hassajas*). Hassattaessa saadaan mustat ja valkeat villat sekoittumaan toisiinsa tasaisesti, niin että syntyy puhtaanapidon kannalta edullinen väliväri, harmaa. Kun kansanmurteissa kuten myös kirjakielessä voidaan sanoa, että joku »sekoopäästään» tai »menee sekaisin», tuntuu ennakolta ajatellen mahdolliselta, että eräät muutkin sekaista merkitsevät adjektiivit ovat joutuneet *hassun* tavoin kuvaannolliseen käyttöön.⁹

Hassan synonyymi murteissamme on *kohna*. Sana tavataan mm. Sääksmäen murteessa: »Tus pian kotio ettes siällä juakse tukka kohnallaa!» Tiedonantajan selityksen mukaan »hiukset olivat pörröiset, kampaamattomat». Vanajasta on muistiinpano: »Olet semmonen kohnopää», hiuksesi ovat pörrössä. Merikarvialta on esimerkki sanan kuvaannollisesta käytöstä: »Kyllä s-on kohno flikka, ko ottaa semmosen kohelon mieheksee.»

Martti Rapola on eräässä yhteydessä¹⁰ esittänyt Agricolan kirjoituksista pari otetta, joissa *pyterä* ' = samea, sekainen', esim. »Ja jos Pasuna andapi pyteren hymyn itzestens, Cuca itzens taita Sotan hangita» (I Kor. 14). Myös vedestä voidaan sanoa, että se on pyterää, jos esim. aallokko nostaa pohjasta savea, niin että vesi muuttuu savenharmaaksi väriltään. Sekaisista hiuksista sanaa ei käytettäne, mutta kylläkin ihmisestä, joka ei saa pysymään ajatuksiaan järjestyksessä: »Koulus se oli hyvin pyterä, mut nyt siint on paisunnu kunnan napa ja aika pohatta» (Vehkalahti).

Jauhe joka ei ole tasaista, vaan jossa on kosteuden tm. seikkojen takia syntyneitä kokkareita, on Ikaalisissa *pökeröä*: »Kummaa pökeröä toi partapulveri.» Ihmisestä sanaa käytetään pyterän tavoin: »Kyllä s-oon kans aika pökerö» (Ikaalinen). Kangasniemeltä on edelliselle rinnakkainen esimerkki: »Se o semmone pökerö ettei se ossoo justii lukkeekkaa.» Virtarannan julkaisemissa murreteksteissä sanoo eräs korpilahtelainen lapsuutensa aikaisista eläjistä: »Ne olj siihi aikaan kaikki semmosija pökeröitä syvämooam mollija!»¹¹

Lauri Kettunen on jo aikoja sitten esittänyt otaksunan, että *tuhma*-sanan alkumerkitys olisi 'samea'. Viitaten virolaiseen konneksioon »silma on tuhma» hän lausuu: »Tässä onkin suom. tuhma-sanan alkuperäisempi merkitys: ymmärrykseltään, ajatuksiltaan samea».¹² Wiedemannin mukaan viron *tuhm* on l. 'glanzlos, trüb, dunkel', 2. 'stumpf, stumpfsinnig, dumm', »tuhmi otsaga = von schwachem Verstande». Suomen nykymurteissa *tuhma* tarkoittaa enimmäkseen hidäsällyistä — tyhmää — tai pahantapaista; sanan alkuperäisempi

⁹ Vrt. Hakulinen SKRK II s. 90

¹⁰ Risukoista riipomia s. 40

¹¹ Sana ei sammaloitu s. 165

¹² Eestin kielen oppikirja s. 14

merkitys kuvastunee verbissä *tuhmentaa*, josta Gananderilla on esimerkki: »Jäät on järkäle käessä, jolla tulta tuhmentaapi = har en isklimp i handen at dämpa, stilla eldlågan».

4. Lastussaan »Pöckelö eli kuinka vanha kaatuu» kuvaa Juhani Aho havainnollisesti sitä salamyhkäistä ja pelottavaa, mutta samalla mielikuvitusta kiehtovaa tunnelmaa, mitä pystyyn kuollut puu, *pöckelö*, metsässä liikkuvissa kulkijoissa vuodesta toiseen piti yllä. »Siitä tuli meille vähitellen salaperäinen, salavihainen, uhkaava olento, koko metsän kauhu, peikko, puolijumala, jonka kauaitse kiersimme.» Lapsia isä varoitti, milloin mentiin pöckelön ohi: »Älä lyö pöckelötä, pöckelö lyöpi sinua.»

Lahopuuta tarkoittava pöckelö on murteissamme verraten yleinen; SS:n kokoelmissa siitä on useita kymmeniä tiedonantoja. Kielto heiluttaa pöckelöä tunnetaan myös yleisesti, eri paikkakunnilla vähän eri muodossa. Gananderin mukaan *pöckelö* on 'en ruten klabb, stubb' ja sen variantti *pöcköli* »puu joka on poikki mennyt ja onsi sen sisällä». Lönnrotilla on *pöckelö* 'torr stubbe, rutton stam', esim. koivun p., ja *pöckelöpää* 'perukstock (fig.), pundhufvud, tjockhufvud'. Vienen karjalaismurteissa *pöckelö* on Pertti Virtarannan tekemän mp:n mukaan pystyssä oleva puu, joka »ylähält on katen ta seämeltä on onsi». Mutta sanaa voidaan käyttää myös metaforisesti ihmisestä, joka on älylliseltä tasoltaan keskimittaan alapuolella tai luonteeltaan äkkipikainen ja teoissaan arvaamaton. Seuraava selitys, joka on kirjanoppimattoman kansanmiehen kynästä lähtöisin, on tutkimusaiheemme kannalta valaiseva: »Kun viisas narraa vähäjärkistä, niin tasatuntoinen kieltää narraajata, verraten narrattavaa lahopuuhun, sanoen näin: Älä heiluta pöckelötä, pöckelöstä latva katkii ja puotessaan lyöp sinuva» (Leppävirta, Eino Puustinen). Sanan metaforisesta käytöstä mainitsen kaksi esimerkkiä, joista edellinen on Multialta, jälkimmäinen Vuokkiniemestä: »Se on semmonen pöckelö, ei se mittää ymmärrä» / »Vähä om mieltä, pöckelö on». Tällaisen metaforisen käytön välityksellä on alkuperäinen substantiivi voinut siirtyä adjektiivien luokkaan saaden merkityksen 'vähä-älyinen, hidasjärkinen'. Näin on asia esim. seuraavassa virkkeessä, joka on peräisin eräästä Ilmari Kiannon kirjoituksesta: »Mutta (luokan) ultimus tiesi aina enemmän kuin hänen pöckelöstä olemuksestaan osasi päättää.»¹⁸

Samaa pesyettä kuin pöckelö on *pöckö*, edellisen ultima on suffiksi. Sanasta on tietoja etupäässä historiallisesta Hämeestä ja sen periferiasta. Näytteeksi pari esimerkkiä sanan käytöstä nykymurteissamme: »Kattoo kun tikka pöcköö.» Kangasala / »Hullu pöckyy hakkoa, pöckö hullun tappoa.» sp. Jämsä / »Narroo hulluva, heiluta pöckövä, suat kollaakse kummaltae.» sp. Kangasniemi. Tämäkin sana näyttää olevan konkreettisena substantiivina yleisempi

¹⁸ Iki-Kianto muistelee s. 36

kuin kuvaannollisena ilmauksena. Seuraavassa määritelmässä, joka on Korpi-
lahdelta, sanaa on käytetty metaforisesti: »Hyvin hijastuumanen ja paksu-
päinen on pökkö.» Lönnrotin sanakirjan mukaan *pökkö* on 'stor stubbe, hård
och torr; dum, enfaldig och känslolös menniska'. Kirjassa on myös toinen
pökkö, joka on selitetty 'uggla (pöllö)'. Pitäisin kuitenkin luultavana, että tämä
jälkimmäinen kuuluu etymologisesti samaan yhteyteen kuin *pöllö*; suffiksi *kkö*
on poikkeuksellisesti liittynyt ensimmäiseen tavuun kuten eräissä muissakin
deminutiiveissa (esim. *häkkö*, *kakko*, *orkko*).¹⁴ Sanoilla *pökkö* ja *pökkelö* on kum-
mallakin äänteellinen vastine aunukselaisessa Salmin murteessa; edellisen
merkitys on (Pohjanvalo) 'lyhyt pölkky', jälkimmäisen 'halko', esim. »Pangua
häi lapset pökkyö pättših, katšo pihal on ylen pakkañe.»

Geminaatallisen pökkö-sanana murteellinen variantti lienee *pökö*. Sen
aluetta ovat Varsinais-Suomi, Ala-Satakunta ja läntinen Uusimaa. Lähtö-
muodoksi olisi tällöin asetettava **pökköi*. Olettamusta voidaan tukea seuraava-
valla lohjalaisella esimerkillä: »Niin pököi poika, ei sen puheist saa selvää.»
Vähän lännempää Perttelistä on näin kuuluva muistiinpano: »Se Kallu o
ain ollut simmone hiuk pökö (= omituinen), ei hänest saas selvä.» Lounais-
murteissa samoin kuin niiden naapuristossa on diftongin edellä heikko aste
avotavussakin.¹⁵ Kuten pökkö tarkoittaa myös pökö puusta katkaistua kap-
paletta, esim.: »Panee joku pökö pystöön et nährään misä se raja o» (Nak-
kila). Lönnrotin sanakirjassa *pökö* esiintyy vain merkityksessä, jota on näh-
däkseni pidettävä kuvaannollisena; se on käännetty 'tölp, dum, oborstad och
hjärtlös menniska, buffel (fig.), bjesse, baddare'. Lisävihkossa on *pököpää*
'dumhufvud, envis person, tölp'; olet sinä sen pököpää.

Pökkelön synonyymi murteissamme on *pöhlö*. Monien enimmäkseen itäsuo-
malaisen tiedonantajien mukaan *pöhlö* on vanha avosisus puu, josta on jo
latvapuoli katkennut. Jusleniuksen sanakirjassa *pöhlö* on selitetty 'lång torr
ihålig stubbe; ihåligt träd till fogelbo'. Ganander toistaa selityksen, mutta
hänellä on siihen pieni lisä: 'drickeskanna', esim. »pöhlö on päässäni olutta».
Juoma-astiahan saatiin helposti muovatuksi ottamalla kappale onttoa puuta
ja varustamalla se pohjalla. Vasta Lönnrot tietää mainita *pöhlölle* merki-
tyksen 'tanklös menniska'. Näytteeksi sanan konkreettisesta käytöstä etelä-
savolainen (Mikkelin pit.) toisinto edellisessä kappaleessa mainitusta sp:sta:
»Narroo hullua, heiluta pölöhöä, kollaaksen suat kummaltakkii.» Sanan
kuvaannollisesta käytöstä riittänee esimerkiksi Teuvo Pakkalan »Pöhlö-
Kustaa».

Pöhlön äänteellinen rinnakkaismuoto on *pöhlö*. Sen merkitykset ovat samat
kuin *pöhlön*, mutta sanasta on huomattavasti vähemmän tiedonantoja. »Pöhlö

¹⁴ Ruoppila, Kotieläinten nimitykset I s. 154

¹⁵ Kettunen, Suomen murteet III A n:o 201

on seisovalleen lahonnut puu.» Kaukola / »Aivan pöhlöksi lahonut pölkky.» Kalajoki / »Sinähä oot peästä pöhlö ku tuomosia puhut.» Karstula / »Ooks sinä nuim pöhlö ettet ymmärrä.» Veteli / »Pöhlö pöckelöä hakkaa, pöckelö pöhlön tappaa.» sp. Ähtäri.

Lähellä edellisiä ovat merkityksensä puolesta *kolha* (*kolho*) ja *pösilö*. »Siin on puun kolha», sanotaan Parikkalassa epämuotoista puuta, pöckelöä. Nurmi-järvellä kolho on »mädäntynyt, ontto ja huono puu», ja Savitaipaleella nimitetään telkälle valmistettua pesimäpönttöä kolhoksi. Typerästä ihmisestä käytetään Parikkalassa nimitystä kolha, läheisessä Impilahden pitäjässä ja paikoin muuallakin hän on kolho. Lönnrotilla on sana-artikkelissa kolho paitsi merkitystä 'murket stående träd' myös 'fat' sekä 'söndrigt kärl', astian kolho. Näistä on ensinmainittua pidettävä vanhimpana. Astian nimityksenä kolho selittyy samalla tavalla kuin pöhlö, josta oli edellä puhetta. Kun ontosta puusta valmistettujen kolhojen (»kulhojen») sijasta ruvettiin käyttämään parempitekoisia ja sirompia astioita, siirtyi kolho vanhojen, pidossa kuluneiden ja särkyneiden astioiden nimitykseksi. Lönnrot tuntee myös sanan kuvaannollisen käytön, ja hänen sanakirjassaan on lueteltu artikkelissa kolho kymmenkunta vajaaälyistä tarkoittavaa ruotsin sanaa. Nykysuomen sanakirjan mukaan kolhoa käytetään »kookkaasta, kömpelöstä, järeätekoisesta ihmisestä t. esineestä», mutta sanalla on lisäksi sellaisia merkityksiä kuin 'taitamaton, raaka, tökerösti käyttäytyvä henkilö, tolvana, tollo, grobiaani'. Kirjasuomessa kolho on siis merkitykseltään heterogeenisempi kuin murteissa.

Pösilö on nykyiseltä levinneisyydeltään peräpohjalainen. Rovaniemeltä on merkintä *koivun pösilö* 'pöckelö', mutta sanaa voidaan käyttää myös vajaaälyisestä ihmisestä: *küllä net on koko pösilöitä*. A. H. Kallion toimittamassa Lisävihkossa on edelliselle äänteellisesti läheinen *pöselö* 'okunnig, tafatt (pöhlö)'. Samaa pesyettä on lisäksi *pösö*, mutta tämä sana ei ole yhtä selvä substantiivi kuin pösilö; poro esim. on pösösarvi, jos sen sarvet ovat nahkan peittämät ja hauraat, ja linnulla on »höyhenet pösöllä», kun untuvat ovat hyvin pöyheillään (Kittilä). Mutta myös pehmeäksi lahonnut puu on pösö (Rovaniemi).

Kaadetun puun rungosta katkaistu paksu, mutta ei aivan pitkä kappale on kirjakielessä ja yleisesti murteissammekin nimeltään *pölkky*. Tuollainen vahva pölkky on kansanomaisessa taloudessa ollut näihin saakka hyvin tarpeellinen kapine. Tuvassa on veistopölkky, karjapihassa havupölkky ja sepän pajassa tukeva pajapölkky, johon alasin on kiinnitetty. Kasvavaan puuhun verrattuna pölkky on pöckelön tavoin kasvussa ja kehityksessä pysähtynyt, siinä ei ole enää eloa. Näin muodoin ei ole ihmeellistä, että hidasälyinen, asioista vaikeasti jyvälle pääsevä ihminen rinnastetaan pölkkyyn: »Kylläpä mänj Miina tuhmalle miehelle (vaimoksi nim.), se Joonahan on tuhma kunj pajapölkky» (Pielavesi). Nimitys *pölkky* on yleisesti tunnettu, ja sanalla on

eräissä murteissammekin äänteellinen vastine. Poiminnoissani ei ole kuitenkaan esimerkkejä siitä, että nimenomaisesti pölkky-sanaa olisi käytetty meillä metaforisesti vajaaälyisestä ihmisestä. Mutta ruotsissa esim. *perukstock* on paitsi asiallinen peruukkimaakarien aluspölkky myös ' = pölkkyypää'.

Eräissä murteissamme tarkoittaa *tölkki* jokseenkin samaa kuin pölkky. »Riihen lämmitykseen käytettiin tavallisesti ympyriäisiä kuusipuita, joita sanottiin rihipuiksi tai -tölkeiksi.» Tammela / »Puhutaan klupun (= varstan) varresta ja tölkestä.» Lieto / »Puun t.» Tarvasjoki. Yleisemmin käytetään tölkkiä kuitenkin astioiden nimityksenä, puhutaan esim. suola- ja tervätölkistä. Lönnrotin mukaan *tölkki* on mm. 'stötel, stöt, bult', siis eräänlainen nuija tai survin. Mitä tulee merkityksiin 'puusta katkaistu kappale' ja 'puusta (tai tuohesta) valmistettu astia', näistä edellinen tuntuu primäärisemmältä. Ehkä se on myös takana esim. seuraavassa metaforassa: »Johan out koko tölökki, kun et älyy tuon vertoo» (Kontiolahti).

Tölkkin ohella tavataan myös takavokaalinen *tolkki*. Merkityksensäkin puolesta nämä sanat ovat miltei identtisiä: Lönnr. *tolkki* I 'ask (tölkki)', esim. suolatolkki, 2. 'simblåsa hos fiskar'; II 'dumhufvud'. Minkä kalan uimarakkoa tahansa ei kuitenkaan nimitetä tolkkiksi, vaan ainoastaan sellaisten kalojen, joilla se on silmään pistävän suuri kuten esim. lahnalla ja särjellä. Metaforisesti käytetään tolkki-sanaa etenkin Pohjois-Karjalassa. Pari näytettä tästä: »Minkäläinen tolokki hiän lienöön kun ei pätö asijoo suanu toimittaneeks.» Liperi / »Ompas siinä (= siinäkin) aika miehen tolokki kun hevosen ojaan ajas.» Kontiolahti / »Iso poejjan tolokki eikä ossoo vielä iitä eikä ässee.» Riistavesi. Tällaiset virkkeet, joiden lukumäärää olisi helppo lisätä, on ilmeisesti käsitettävä samalla tavalla kuin seuraava vertaus: »Tuhmaa ihmistä sanotaan, on kun minkä suolatolkki» (Kontiolahti).

Etymologisesti on *tolkki* erotettava sille äänteellisesti läheisestä *tolkkusanasta*, joka on venäläinen laina (= ven. *tolk* 'järki, ajatus').¹⁶ Vaikeampi ratkaistava on sanan suhde ruotsin murteissa tavattavaan sanaan *tolk*, *tulk* 'kil, ett slags vinkelformad mätsticka el. tumstock', joka puolestaan kuuluu samaan yhteyteen kuin holl. *tolk* 'liten käpp', keskiyläs. *tolch* 'kloss, lymmel'.¹⁷ Nykyisessä Gottlannin murteessa on esim. *tällka-*, *tällk-staki* 'målstake, mät-käpp'¹⁸, Nauvon murteessa *tolk* 'Mättsticke som användes då man gör tråkär'¹⁹.

Hieman kaartuvasta rungon kappaleesta saadaan kirvestä apuna käyttäen veneen tms. aluksen *tohko*. Se on erillinen kumpaankin päähän pohjalautaa eli emäpuuta liitettävä kappale, joka antaa alukselle tarpeellisen korkeuden. Laitalautat kiinnitetään tohkoihin ja kaariin. Kirjasuomessa tohko on harvi-

¹⁶ Viimeksi Kalima, Slaavilaisperäinen sanastomme s. 172

¹⁷ Hellquist SEOB s.v. *Tolken*

¹⁸ Gotländsk ordbok, toim. Herbert Gustavson, s.v. *tolka*

¹⁹ Wessman, Samling av ord ur östsvenska folkmål s.v. *tolk*

nainen, sen asemesta käytetään sanaa vannas. Nykymurteissa sanalla on myös kuvaannollista käyttöä; Lohjalta ja Viuhdistä on merkitty *tohkoi*, Tyrväältä *tohko*, jotka tiedonantajien mukaan tarkoittavat ymmärtämätöntä ihmistä. Gananderilla on *tohko* merkityksessä 'bakdel', laivan t. 'achter, bakstam', mutta myös 'fänig, stupidus'. Juslenius tuntee sanan vain jälkimmäisessä merkityksessä, hänellä on myös adj. *tohcomainen* id. Lähisukukielten avulla voidaan päätellä, että sanan konkreettinen merkitys on alkuperäinen: Salmin aunukselaism. (Pohjanvalo) *tohko* 'veneeseen perässä oleva kiintoinen laatikko', viro (Wied.) *tohk*, gen. *tohu* 'Hintertheil eines Bootes oder Schiffes'.

Edellä oli kohdassa 2 puhetta 'onttoa' merkitsevistä adjektiiveista, joita käytetään kuvaannollisesti tarkoittamaan vajaaälyistä. Näin ollen on hyvin ymmärrettävää, että onttoisuusaisia kappaleita voidaan myös käyttää ilmaisemaan samaa käsitettä. Eräissä murteissamme *toro* merkitsee suunnilleen samaa kuin torvi, tuutti. »Myllyssä on toro, johon jyvät kaadetaan.» Eurajoki / »Toopin t., kaffe pannun t.» Huittinen / »Torvi esim. kahvipannussa, vanhassa viinapannussa jne.» Halikko. Metaforisesti sanaa on käytetty esim. seuraavissa tapauksissa: »Se on niin toro poika, ei sitä saa oppimaan.» Tarvasjoki / »Kyl see hyvin kei (= kävi) kun teke ittes toroks ja mene vaa», saattaa joku selittää, kun toinen utelee, kuinka hän on arvannut sellaiseen paikkaan mennä. Paimio. Gananderilla on *toro* 'qwarn tratt, infundibulum', mutta myös 'en tölpaktig menniska'. Virossa on vastaavasti (Wied.) *toru* 1. 'Röhre', 2. 'Dummkopf, einfältiger Mensch, der auf nichts achtet'.

Ristijärveltä on muistiinpano »tuulenkatkoja, totteropuita»; sanaa *tottero* ei siinä ole tarkemmin selitetty, mutta luultavasti t:puut ovat sisästä onttoja puita, jotka juuri sen vuoksi ovat myrskyssä katkenneet. Selitystä tukee kuhmolainen sp.: »Onttoa totteroa kun rutjalaisen köysi.» Ainakin Kuhmon ja Puolangan murteissa sanaa käytetään myös typerästä ihmisestä.

Sanan etuvokaalisella rinnakkaisuudella *tötterö* on vastaavat merkitykset. Eräillä paikkakunnilla nimitetään tötteröksi tuohesta kierrettyä kartion muotoista astiaa, johon esim. lapset ovat marjoja poimineet. Yhteen aikaan oli kauppiaille maaseudulla tapana panna paperista kierrettyyn tötteröön sellaista pientä tavaraa kuin esim. pippureita ja siemeniä: »Tie paperist tötterö mihi pannua naurie siemenet» (Rautu). Nurmeksessa ja paikoin muuallakin sanaa käytetään myös kuvaannollisesti: »Tuhma kun sen tötterö.»

Nämä esimerkit osoittavat vakuuttavasti, että suomessa on käsitettä 'vajaaälyinen' ilmaistu metaforisesti sellaisilla sanoilla, jotka varsinaisesti tarkoittavat elotonta puuta, puusta katkaistua kappaletta tai sisästä avointa esinettä. Samoin on asia eräissä muissakin kielissä. Ruotsin *klabb*-sanaa, jonka Hellquist selittää »kort o. tjockt trästycke», käytetään kuvaannollisesti merkityksessä 'köhnys, tomppeli' (Cannelin). Venäjän sanan *tšurban* suomentaa Kijanen

'pölkky, pölkäre; tolvana; köntys' ja sanan *pest* 'survin, petkel; hölmö, pöllö, tolvana'. Saksan *Strunk* on Godenhjelmin mukaan suomeksi '(kaalin ym.) kanta, tynkä; (puun) runko; kanto; (kuv.) tolvana'. Latinan *truncus*-sanan suomalaisia vastineita ovat Strengin mukaan 1. 'puunrunko, -ranka'; 2. '(ruumiin) vartalo, runko'; 3. 'pölkypää, tomppeli', esim.: *qui potest esse in eiusmodi trunco sapienia?* Verbi *trunco* merkitsee 'silpoa, katkoa, typistää'.

5. Kirjasuomeen on omaksuttu kansankielestä sana *tohlo* merkityksessä 'otsaluusta lähtevä luutappi'. Tohlo ja sitä peittävä sarveistuppi muodostavat yhdessä sarven. Joskus eläin, esim. lehmä, menettää syystä tai toisesta sarveistupen, niin että pelkkä tohlo jää jäljelle. Tuollainen tohlo ei »ellä» samalla tavalla kuin vahingoittumaton sarvi; sarvestahan voidaan esim. päätellä, montako kertaa lehmä on poikunut, koska sen pykälien lukumäärä lisääntyy vastaavasti. Ehyeen sarveen verrattuna tohlo on suunnilleen samanlainen kuin pöhlö verrattuna kasvavaan puuhun. Alentaako sarveistupen menetys lehmän arvoa, ei ole tiedossani, mutta ainakin kansa niin uskoo. Ja sehän tässä onkin tärkeintä. Tohlon lisäksi tavataan murteissamme samassa merkityksessä sanat *sohlo*, *tolho* ja *töhlö*. Näiden äänteellinen suhde ei ole täysin odotusta vastaava, mutta toistensa yhteydestä sanoja tuskin voi erottaa. Alueellinen ero tohlon ja tolhon välillä on epäselvä, eräissä pitäjissä tavataan molemmat nimitykset. Sohlo sen sijaan on verraten selvästi lounaissuomalainen sana; siitä ei ole kuin jokunen tieto Varsinais-Suomen ja Satakunnan ulkopuolelta. »Joka sarvee hakee, se sohlon saa», voidaan Laviassa lausua varoitukseksi sellaiselle henkilölle, jota pidetään liian valikoivana. Vienalaismurteissa (Akonlahti) on Virtarannan tiedonannon mukaan *tolho*; sanotaan esim. että »lehmän sarvesta pitäy keittää tolho pois nin siitä suapi lapsen sarven». Mutta sanaa voidaan käyttää myös järjeltään yksinkertaisesta ihmisestä. Etuvokaalinen *töhlö* tavataan ainakin Salmin murteessa. Varianteista lienee tohlo vanhin, koska sillä — ja vain sillä — on äänteellinen vastine virossa: Wied. *tohl*, gen. *tohlu*, *tohla* 'das weiche Innere in Hörnern und Klauen, pelzige schwammige Stelle (in Rüben), Hülle', *tohl-sarv* 'Rind mit dem Wurzelstumpf eines abgebrochenen Hornes'. Tohlolla ja sen varianteilla on murteissamme myös merkitys 'vajaa-älyinen, taitamaton': »Toholo mies ei saa akkaa.» Virrat / »Voi sie tolho kun särät hyvän kapineen.» Valkeala / »Olet sinä aika töhlö kun et ymmärrä.» Orivesi. Salmin murteessakin töhlöllä on merkitys 'tyhmä' (Pohjanvalo). Virossa tavataan ainakin yhdyssana *tohlapea* 'Dummkopf' (Wied.)

Sarvitapin nimityksistä tuntee Ganander seuraavat: *sohlo* l. *sohlu*, *tohlo* ja *tolho*; *tohlopeukalo* on hänen mukaansa 'et skälsord, en plump, oslög' [!]. Lönnrotilla esiintyy *sohlo* sellaisen olion ja esineen nimityksenä, jonka ominaisuuksiin kuuluvat eripuraisuus, huolimattomuus ja vähäarvoisuus: »en som gör oreda l. krånglar; värdslös menniska; dåligt l. klumpigt redskap, skräp»;

toisella sijalla on merkitys 'hornqvicke'. Kolmannen merkityksen 'lumisohjo' samoin kuin neljännenkin (*sohlot* 'kangaspuut') voimme tässä sivuuttaa. Edellinen näistä perustuu äänteellisesti läheiseen *sohjo*-sanaan, jälkimmäisen kohdalla näyttää olevan kysymyksessä paikallinen merkityksen erikoistuma. *Tohlon* Lönnrot ruotsintaa 1. 'fåne, stolle'; 2. 'hornqvicke', kun *tolho* sen sijaan on merkitykseltään heterogeenisempi: 'stor näsa; stor trut; fån; dihorn, napp; qvicke, hornmärg'. Ne *töhlön* merkitykset, jotka Lönnrot luettelee, näyttävät olevan järjestään kuvaannollisia: 'vårdslös, hafsig varelse, slarfver, dumbom, fåne'.

6. Sellaiset vajaaälyisestä käytettävät nimitykset, joista on ollut puhetta edellä kohdassa 3, johtavat ajattelemaan, että metaforia on saatu myös käsitteistä, joille on ominaista paksuus, sakeus ja epähomogeenisuus. Näin onkin asia. Valaisevia esimerkkejä saamme sellaisten kansanomaisten ruokalajien nimityksistä, joita valmistetaan sekoittamalla jauhoihin vähän piimää, rasvaa, marjoja tms. höystöä. Näitä ovat mm. humppa, huuppa, pötkö, pöllö, tokero, tökerö ja tollo. Merijärvellä *humppa* on »marjoista ruisjauhoja sekaan sekoittamalla valmistettua ruokaa». Lapualla kuljeskeli aikoinaan eräs vajaaälyinen, joka oli saanut nimen »Humppa-Jussi», ja Vpl:n Uudellakirkolla humppa myös tarkoitti suunnilleen samaa. »Mie oli nii humppa tekemää työtä», sanoi eräs vanhus puhuessaan nuoruusvuosistaan, jolloin oli raatanut miltei yötä päivää. Lönnrotin sanakirjan mukaan *huuppa* on 'mos', esim. hilla-, puolahuuppa, sen johdannos *huuppana* 'dumhufvud'. Gananderilla on *huuppo* 'den som intet hogsar, stupidus'. Huuppa-sanan originaali on mahdollisesti ruotsin *hop* 'joukko, kasa, läjä'; marjahuuppa olisi siinä tapauksessa jotakin sellaista, mikä on »hopblandad», yhteensekoitettu.

Ns. »patapötkösiä» on valmistettu Turun puolella »samanlaisesta taikinasta kuin nykyiset veriplätit, ei kuitenkaan plätin mallisia (ohkaisia), vaan klimpin muotoisia (pitkulaisia)». Nämä kypsennettiin padassa keittäen. Valmistusohje on Kustavista. Samassa saaristopitäjässä ja paikoin muuallakin *pötkö* tarkoittaa myös vähä-älyistä. Karkussa ovat normaalia paksummat lankut olleet pötköjä. »Tavallisen plankun pituus oli runsas 14 jalkaa, leveys 9 tuumaa ja paksuus 3 tuumaa. Joskus sahattiin myös 4 tuuman paksuisia, ja tällaista lankkua nimitettiin pötköksi.»²⁰ Lönnrot tuntee pötkö-sanan merkityksissä 'dåre, tok, stolle' sekä 'luns', tähän viimeksi mainittuun liittyy Lisävihkossa esiintyvä *pötkönen* 'kokad blodklimp'.

Yleiskielessä hyvin suosittu vajaaälyisen nimitys on *pöllö*. Tahtomatta ottaa kielteistä kantaa siihen mahdollisuuteen nähden, että kysymyksessä on

²⁰ Virtaranta, Elettiinpä ennenkin s. 63

tietyin linnun nimen metaforinen käyttö²¹, kiinnitän huomiota siihen, että pöllöksi nimitetään samanlaista ruokaa kuin on seuraavassa puheeksi tuleva tokero. »Ja sittek kum myllyns oltiin nin sie (= siellä) valamistettiin myllypöllö: jauhoja vettä ja sitem myllympesäs hiiluksella paistettiin.» Tieto on Kihniöstä Ylä-Satakunnasta.²²

Tokero ja sen etuvokaalinen variantti *tökerö* ovat konkreettisessa merkityksessä tunnusomaisia lähinnä eteläpohjalaisille murteille. »Tokeroa valmistetaan sekoittamalla jauhoja veteen; se on ollut köyhien vuosien ruokaa» (Kurikka). Kauhajoella nimitetään vieläkin »tokerotieksi» Jalasjärvelle johtavaa maantietä; nimensä tie on saanut siitä, että sitä tehtiin 1860-luvun nälkävuosina hätäaputyönä ja sen tekijöiden pääruokaa oli juuri tokero. »Korvee pantihip puolohoosellensak kylymää vettä ja sinnes seattihik kaunoonensak käytettyjä (= jauhatettuja) kauraj jauhoja. Siitä tuli stte sakiaa puuraa muttei stä keitetty ollenkaa. Tokeroksi eli takeroksi stä sanottihij ja nimensäkki tie siitä sai.»²³ Sanan kuvaannollisesta käytöstä mainittakoon esimerkki Hämeenkyrön murteesta: »Se on toisänsä niin tokero että sitä täytyy monisa asioisa neuvo.» *Tökeröksi* nimitetystä suuhunpantavasta on Virroilta näin kuuluva tiedonanto: »Vanhaan aikaan tehtiin jauhoista ruokaa, jota sanottiin tökerö ja pöperö. Ruisjauhoja sekoitettiin kuumaan veteen, annettiin imeltyä, sitten syötiin.» Merkityksessä 'vajaaälyinen ihminen' tökeröstä on tietoja eri puolilta, runsaimmin Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalta. Rantsilassa voidaan esim. päivitellä: »Ei kait siitäkään lapsesta mittään iluva tuu, kun se-un jo alunperin ollu niin tökerö.»

Ganander tuntee *tokeron* ainoastaan tietynlaisen ruoan, pöperön nimityksenä, samoin Lönnrot, joka ruotsintaa sanan 'ett slags mjölblandning'; sulkeissa on mainittu synonyymeina pehmerö, pepu ja pöperö. *Tökerö* on L:n mukaan 'mycket kort och trubbigt ting, stump, klump, tölp'. Näistä substantiiveista johdettuja adjektiiveja käytetään esim. raskaasta kelistä puhuttaessa: »Oikeiv väsyin ko tiä oli niin tokeroista.» Loimaa / »Tökeröisellä kelillä sukset paatuvat, kun lumi ottaa kiinni suksen anturaan.» Somero.

Sanalla *tollo* on suomen murteissa useita toisistaan jossain määrin poikkeavia merkityksiä; tolloksi nimitetään esim. tuohesta käpristettyä verkon kohoa, kääroä, tukkoa ja myttyä. Mutta tollo on myös ruokalaji, tokeroa muistuttava, ja siksi on mahdollista, että sanan metaforinen käyttö perustuu ensi sijassa tähän merkitykseen. Lönnrotilla on s.v. *tollo* havainnollinen kuvaus

²¹ Saksassa on tiettyä pöllö-lajia tarkoittavalla *Kauz*-sanalla myös kuvaannollinen merkitys 'kummallinen ihminen'. Siitä sanoo Kluge—Götze: »Der Name des bei Tag unsicheren, scheuen Vogels erscheint seit dem 16. Jh. als Schelte des Sonderlings.» Etymol. Wörterbuch, 15 painos

²² Hämeen kansa muistelee s. 479

²³ Suomen kansan murrekirja I s. 293

tikkutollon valmistuksesta: »Papuruuan kiehuissa otetaan lientä vatiin, seotetaan jauhoista paksuksi ja imellytetään peitteen alla.» Tällainen tahdas on niin sakeaa, että sitä voidaan syödä puusta vuollulla tikulla; siitä nimitys tikkutollo. Mainittakoon pari esimerkkiä myös sanan metaforisesta käytöstä. Taitamaṭonta kirveen käsittelijää voidaan manata: »Hiije tollo ku löe sen uuvve kirvee kivvee» (Kangasniemi). Tarkkaamattomalle ja hajamieliselle seurakumppanille sanotaan paheksuvasti: »Oot sä aika tollo, kunnet kuultelemitä sullep puhutaan» (Mouhijärvi). Jos joltakulta luottamustoimen haltijalta tiedustellaan, paljonko hänelle tehtävästä maksetaan, hän saattaa nolata uteliaan kyselijän vastaamalla: »Kuus metriä aijan varjua ja kaikkein tollon saunaveet kermoa!» Tämä viimeinen on siikajokelainen toisinto muualakin Pohjanmaalla tunnetusta sutkauksesta.

Tollon etuvokaalinen rinnakkaismuoto *töllö* tarkoitti entisissä Kannaksen murteissa pientä rievusta sidottua kääröä, jonka sisässä oli valmiiksi pureskeltua ruokaa, puretosta. Sakkolassa voitiin kehottaa lapsenpiikaa eli likkattyttyä: »An lapsel töllö suuhu. An immii töllyö jottei itke.» Kuopion puolessa nimitetään töllöksi ihmistä, joka ei ymmärrä mitään: »Se on semmonen töllö.» Lönnrot tuntee vain jälkimmäisen käyttötavan:

Samaa pesyettä kuin tollo ja töllö ovat *tollero* ja *töllerö*. Nämäkin ovat pöperön nimityksiä, mutta niitä käytetään tollon tavoin myös metaforisesti. »Jos lapset hämmäntävät survottujen marjojen sekaan jauhoja, niin sanotaan: Sinähän teet tollerua» (Siikajoki). Vajaaälyistä ihmistä nimitetään tolleroksi esim. seuraavilla paikkakunnilla: Artjärvi Kivennapa Rautu Ilomantsi Evi-järvi. Evij:ltä on muistiinpano: »Kato etees senki tollero, ettet silmiäs töyttää puhki!» Lönnrotin mukaan tollerero on 'rundt bylte; dumhufvud, lymmel', esim.: on se siinä miehen tollerero.

Tölleröä valmistetaan Vihannissa samalla tavalla kuin tollereroa Siikajoella. Raudussa sen sijaan on nimitetty tölleröksi sellaista ihmistä, »mikä ei ossua oikie muuta ko työs tölleröittelyö vastuksin». Lönnrotin sanakirja tuntee töllerölle vain sellaisia kuvaannollisia merkityksiä kuin rautulaisessa muistiinpanossa esiintyvä.

»Stultorum infinitus est numerus.» Tässä esityksessä on rajoitettu kuvaannollisiin ilmauksiin ja pyritty osoittamaan, millaisista aihepiireistä ne ovat lähtöisin. Niiden lukumäärää voitaisiin varmaan lisätä, jos aineisto olisi paremmin käden ulottuvilla kuin se on nykyisin. Kuvaannolliset nimitykset voivat sitten puolestaan olla lähtökohtana muunlaisille esim. siten, että kaksi nimitystä kontaminoituu keskenään (*hölmö* + *humppa* > *hömpö?*) tai että sanassa tapahtuu labialisaatio (*hapero* > *hopero*), metateesi (*toḥlo* > *tolho*), etuvokaalisen äännöksen rinnalle tulee takavokaalinen variantti jne. Useimmat vajaa-

älyistä tarkoittavista sanoista ovat äänteellisesti labilleja. Uusien nimityksien luomiseen on runsaasti mahdollisuuksia, ja sen vuoksi on vaikeata kiistattomasti osoittaa, mitä aineksia missäkin piilee.

VEIKKO RUOPPILA

Dénominations figurées désignant l'imbécile

Dans les parlers finnois il existe bon nombre de dénominations désignant les personnes »bizarres», dont le niveau intellectuel est inférieur au normal ou dont la conduite diffère sensiblement de celle des autres. Le présent article ne cherche à donner une explication de cette nomenclature que pour les cas où il s'agit de dénominations purement figurées. La partie principale des matériaux provient des recueils de Kansankielen sanakirja 'Dictionnaire de la langue populaire'.

Les dénominations se répartissent en deux groupes principaux qui ne sont cependant pas strictement limités, à savoir les adjectifs (sous-groupes 1—3) et les substantifs (4—6). Dans le premier sous-groupe, l'auteur présente un cycle de mots désignant quelque chose de 'flasque, mou, qui s'émiette', cf. 'ramolli'; une mollesse perceptible est caractéristique p.ex. de la neige de gel farinée aussi bien que du beurre devenu liquide par l'influence de la chaleur. Au sens figuré, ces mots s'emploient d'un homme »à l'esprit flasque», donc pas tout à fait normal. Le sens fondamental des mots cités dans le deuxième sous-groupe est 'ouvert à l'intérieur, creux, vide'. Cette fois, ce sont, entre autres, quelques plantes (navet, chou-navet, chou) qui entrent en ligne de compte, vu qu'au cours de l'hiver elles sèchent dans les magasins primitifs et perdent une partie de leur pulpe. Si un imbécile est désigné par la même épithète qu'un chou ou une bette creux, c'est qu'on s' imagine qu'il a un creux dans le cerveau. Dans le troisième sous-groupe sont énumérés des mots signifiant 'embrouillé, trouble'. Les cheveux épars sont embrouillés; l'eau devient trouble, lorsque l'argile et le sable sont remués par les vagues. C'est ainsi qu'on arrive à donner à un homme dont les pensées s'égarent ou dont le parler manque de logique, l'épithète 'confus'.

Le deuxième groupe principal (4—6) traite des expressions métaphoriques désignant un imbécile.

En français on dit p.ex. 'bête comme une oie', ce qui est une comparaison, tandis que 'oie', désignant une personne, est une métaphore (comparaison abrégée). Dans le présent article, les métaphores se répartissent en trois sous-groupes. Font partie du premier (=4) plusieurs mots désignant à l'origine un arbre mort debout (finn. 'pöckelö') ou une souche (finn. 'pölkky'). Or, un imbécile est appelé 'pöckelö' ou 'pölkky' parce qu'il est aussi difficile de l'instruire ou de l'élever que si l'on avait affaire à une souche. Un tronc d'arbre et un fou ont encore cela en commun (ce qui est constaté par un proverbe finnois) que si l'on secoue celui-là ou taquine celui-ci, tous les deux se jettent sur vous (la cime de l'arbre se brise et tombe sur la tête de celui qui le secoue).

Le deuxième sous-groupe (5) est celui des mots désignant la base d'une corne (finn. 'tuppilo'). Il arrive qu'un animal, p.ex. une vache, perd, pour une raison ou une autre, sa gaine de corne, de sorte qu'il n'en reste que la base. Comparée à une corne vivante, cette base est à peu près comme un arbre mort comparé à un arbre en pleine croissance. Le développement intellectuel d'un imbécile s'interrompt: il reste au niveau d'un enfant. Lui aussi est comme une base de corne sans vie à côté d'une corne en bon état.

Le dernier sous-groupe se compose de certains noms de plat. Ce sont des plats simples, préparés en mélangeant de la farine avec de l'eau, avec du lait caillé ou avec des baies pilées, de sorte qu'on obtient une pâte épaisse. Les substantifs de ce groupe se rattachent étroitement, par leur sens, aux adjectifs dont il est question dans le sous-groupe 3. Comme il est possible d'employer ces adjectifs au sens figuré en parlant des imbéciles, il est évident que les substantifs, eux aussi, ont été adoptés pour le même emploi métaphorique.

VEIKKO RUOPPILA